

ve'n-nüşûr'unda (s. 88-110), Kurtubî'nin *et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâsında* (s. 347-355), İbn Kesîr'in *en-Nihâye*'sinde (s. 188-209) havz ve kevser özel başlıklar altında kaydedilmiştir.

Bakî b. Mahled'in havz ve kevser konusunda on üç sahâbiden rivayet edilen hadisleri bir araya getirdiği *Kitâb fîhi mâ ruviye fi'l-havz ve'l-kevser*'i (Abdülkâdir b. Muhammed Atâ Süfî, *Merviyâtü's-şahâbe fi'l-havz ve'l-kevser* adlı eserin içinde, s. 75-108), İbn Beşkûvâl'in on beş sahâbiden gelen rivayetlerle yaptığı *eż-Zeyl ülâ Cüz'i Bakî b. Maḥled fi'l-havz ve'l-kevser* adlı zeyli ile (*Merviyâtü's-şahâbe* içinde, s. 109-126) Abdülkâdir b. Muhammed Atâ Süfî'nin *el-Müstedrek fî eḥdîsi'l-havz ve'l-kevser* (*Merviyâtü's-şahâbe* içinde, s. 127-170) ve Ziyâeddin el-Makdisî'nin *Cüz' fîhi ĩuruku ḥadîsi'l-havzi'n-nebevî* (İbn Hacer, XI, 398; Rûdânî, s. 211) adlı küçük hacimli risâleleri ve cüzleri de havz ve kevser konusunda yapılan çalışmalardır. Mustafa Ertürk'ün hazırladığı *Metin Tenkidi Prensipleri Açısından Sahîh-i Buhârî'deki Bazı Fiten Hadislerinin Değerlendirilmesi* adlı doktora tezinde (bk. bibl.) fitenle bağlantısı açısından havz hadisi üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur (s. 223-291).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-Arab, "hvz", "ksr" md.leri; Wensinck, *el-Mu'cem*, "hvz", "ksr" md.leri; *Miftâhu künüzi's-sünne*, s. 165-166; Ma'mer b. Râşid, *el-Câmî'î* (Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef* içinde), Beyrut 1403/1983, XI, 405-407; *el-Muvaḥḩa*, "Ṭahâre", 28; *Müsned*, I, 5, 257, 384, 399, 402, 406, 407, 425, 439, 453, 455; II, 21, 125, 134, 152-163, 199, 298, 300, 405, 454, 467; III, 18, 133, 216, 219, 230, 281, 384; IV, 250-251, 374, 390, 394, 406, 419, 424; V, 48, 281, 283, 333, 339, 388, 393, 400, 412; VI, 121, 297; Buhârî, "Rikâk", 45, 53, "Megâzi", 17, 27, "Cenâ'iz", 73, "Şalât fî mescidi Mekte", 5, "Fezâ'ilü'l-Medîne", 12, "İtişâm", 16, "Fiten", 1, 2, "Tefsîr", 5/14, 21/2, "Müsâkât", 10, "Enbiyâ", 48; Müslim, "Ṭahâre", 37, 39, "Şalât", 53, "Fezâ'il", 25-45; İbn Mâce, "Zühd", 36, "Menâsik", 76; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 23; Tirmizî, "Şıfatü'l-kıyâme", 14-15, "Tefsîr", 89; Abdullah b. Mübârek, *el-Müsned* (nşr. Subḩî es-Sâmerrâî), Riyad 1987, s. 153; a.m.f., *Kitâbü'z-Zühd* (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut, ts., s. 560-561; Tayâlisî, *el-Müsned*, Beyrut 1985, s. 261; Nuaym b. Hammâd, *el-Fiten* (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1993, s. 43, 45-47, 78-97; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1989, VII, 455; Abd b. Humeyd, *el-Müntehab min Müsnedi 'Abd b. Humeyd* (nşr. Subḩî es-Sâmerrâî - Mahmûd M. Halîl es-Saîdî), Beyrut 1408/1988, s. 365; İbn Şâzân en-Nisâbüri, *el-İzâh* (nşr. Celâleddin el-

Hüseynî el-Urmevî), Tahran 1984, s. 232-234; İbn Kuteybe, *Te'vîlü muḩtelifi'l-ḥadîs*, Beyrut 1985, s. 13, 217-219; Bakî b. Mahled, *Kitâb fîhi mâ ruviye fi'l-havz ve'l-kevser* (nşr. Abdülkâdir b. M. Atâ Süfî, *Merviyâtü's-şahâbe fi'l-havz ve'l-kevser* içinde), Medine 1413, s. 75-108; İbn Ebû Âsım, *Kitâbü's-Sünne* (nşr. M. Nâsiruddîn el-Elbânî), Beyrut 1400/1980, II, 321-361; Taberî, *Câmî'ü'l-beyân*, XXX, 320-325; Küleynî, *el-Uşûl mine'l-Kâfi*, VIII, 345; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi), Bağdad 1405/1985, VII, 212; Hattâbî, *Me'âlimü's-sünen*, Beyrut 1411/1991, II, 3-5; Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 543; İbn Fûrek, *Mücerredü'l-makâlât*, s. 173; Bağdâdî, *el-Farḩ* (Abdühamîd), s. 327; a.m.f., *Uşûlü'd-dîn*, Beyrut 1981, s. 245-246; Lâlikâî, *Şerḩu Uşûli'tiḩkâdi ehli's-sünne ve'l-cemâ'a* (nşr. Ahmed Sa'd Hemedân), Riyad 1408, III, 1117-1126; İbn Hazm, *el-Faṣl*, IV, 66; Beyhâkî, *el-Ba'ş ve'n-nüşûr* (nşr. Ebû Hâcer), Beyrut 1408/1988, s. 88-110; İbn Abdülber, *et-Temḩid*, Titvan 1981, II, 285-309; Bâcî, *el-Müntekâ*, Kahire 1332, I, 70; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Âvâşım* (Hatîb), s. 187-188; İbn Tâvûs, *el-Melâḩim ve'l-fiten fi zuḩuri'l-gâ'ibi'l-muntazar*, Beyrut 1988, s. 23; Kurtubî, *et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âḩire*, Kahire 1978, s. 347-355; Nevevî, *Şerḩu Müslim*, III, 136-137; XV, 53; İbn Kesîr, *en-Nihâye* (nşr. Ahmed Abdüssâfi), Beyrut 1411/1991, s. 21, 188-209; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derâri*, Beyrut 1981, XXIII, 36; XXIV, 146; İbn Hacer, *Fethü'l-bârî* (Hatîb), VIII, 230; XI, 324, 392-398, 401-402; XIII, 3; Aynî, *Umduḩü'l-kârî*, Kahire 1392/1972, XIX, 68; XX, 59; Süyûtî, *ḩatfü'l-ezhâri'l-mütenâşire fi'l-aḩbâri'l-mütevatire* (nşr. Halîl Muhyiddin el-Mis), Beyrut 1405/1985, s. 297-300; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî* [baskı yeri ve yılı yok], IX, 305-306; X, 167-168; Rûdânî, *Şılatü'l-ḩalef bi-meṩşûli's-selef* (nşr. Muhammed Hacı), Beyrut 1988, s. 211; İbn Ebû Zeyneb, *Kitâbü'l-Gaybe*, Beyrut 1403/1983, s. 30; a.m.f., *Gaybet-i Nu'mânî* (trc. M. Cevâd Gaffârî), Tahran, ts., s. 73-74; Feyz-i Kâşânî, *ḩurretü'l-uyûn fi'l-ma'ârif ve'l-ḩikem* (nşr. Seyyid İbrâhîm el-Miyâneci), Beyrut 1979, s. 424; Meclisî, *Biḩârü'l-enuâr*, Beyrut 1403/1983, XXVIII, 17-36; Zürkânî, *Şerḩu'z-Zürkânî 'alâ Muvaḩḩa'ti'l-İmâm Mâlik*, Beyrut 1407/1987, I, 65; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Muḩtaşarü't-Tuḩfeti'l-İşnâşeriyeye* (trc. Muhammed b. Muhyiddin el-Eslemî), İstanbul 1396/1976, s. 272; M. Zekeriyâ Kandeḩlevî, *Euvezü'l-mesâlik ilâ Muvaḩḩa'ti Mâlik*, Beyrut 1410/1989, I, 225-226; Kettânî, *Naẓmü'l-mütenâşir fi'l-ḩadîsi'l-mütevatir*, Halep, ts. (Dârü'l-Maârif), s. 151-154; Semîḩ Abbas, *İ'lâmü'l-müslim bimâ ittefeḩa 'aleyhi'l-Buḩârî ve Müslim fi't-terḩib ve'l-terḩib*, Kahire 1991, s. 554; Elbânî, *Zılâlü'l-cenne fi taḩrici's-sünne* (*Kitâbü's-Sünne* içinde), Beyrut 1980, II, 348; Abdülkâdir b. M. Atâ Süfî, *Merviyâtü's-şahâbe fi'l-havz ve'l-kevser*, Medine 1413, s. 11-14, 24, 137; Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi Prensipleri Açısından Sahîh-i Buhârî'deki Bazı Fiten Hadislerinin Değerlendirilmesi* (doktora tezi, 1995, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 223-291; Seyyid Murtazâ Askerî, "Sahabenin Adaleti Üzerine", *Ehl-i Beyt Mesajı*, II/6, İstanbul 1994, s. 145; J. Horovitz, "Kevser", *İA*, VI, 612; A. J. Wensinck, "ḩawḩ", *Et²* (İng.), VII, 286.

MUSTAFA ERTÜRK

HAY (الحَي)

Allah'ın isimlerinden
(esmâ-i ḩüsnâ) biri.

Sözlükte "yaşamak, diri ve canlı olmak" anlamına gelen *ḩayât* (*ḩayevân*) kökünden sıfat olup "diri olan, yaşayan" demektir. Râgib el-İsfahânî, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ḩayat kavramını altı grup içinde mütalaa etmekte, bunların beşinin hakikat veya mecaz mânalarıyla bitkiler, hayvanlar ve insanlar yani fâniler için kullanıldığını söylemekte, Allah'a mahsus olan ḩayatın ise "ölümsüzlük" (*bekâ*) anlamına geldiğini belirtmektedir. Buna göre ḩay, "hakkında ölüm geçerli olmayan varlık" demektir (*el-Müfredât*, "ḩyy" md.). Ebû'l-Bekâ el-Kefevî de Allah'a izâfe edilen ḩayat kavramına mecazi mâna vermenin gerekliliğini vurgular ve bunun ölümsüzlükten ibaret olduğunu söyler (*el-Külliyât*, s. 406-407).

Kur'an'da "yaşatmak, diriltmek" anlamındaki *ihyâ* masdarından fiil sigalarıyla türeyen kelimeler kırk yedi âyette, yine aynı kökten türeyen *muḩyî* (can veren) ismi de iki âyette Allah'a nisbet edilmektedir (bk. M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "ḩyy" md.). Bu âyetlerde daha çok Allah'ın yağmur yağdırmak suretiyle ölü toprağı diriltip yeşertmesi ve bu sayede canlıları beslemesi dile getirilmekte, ayrıca O'nun iyi davranışlarda bulunan inançlı insanlara dünyada ve âhirette mutlu bir ḩayat yaşatacağı vurgulanmakta ve âhirette ölüleri dirilteceğı ısrarla tekrarlanmaktadır. Çeşitli âyetlerde yaşatanın da öldürenin de mutlak şekilde Allah olduğu, her şeye O'nun vâris bulunduğu ve herkesin eninde sonunda O'na varacağı belirtilmektedir (meselâ bk. Yûnus 10/56; el-Hicr 15/23; Kâf 50/43). Her türlü canlıyı yaşatıp öldüren, tekrar diriltten ve ḩayat-ölüm çerçevesinde kurduğu bir nizama tabiatı idare eden bir varlığın kendisinin ebedî ḩayatla ḩay olması, akıl ve realite açısından benimsenmesi zaruri bir gerçektir. ḩay ismi Kur'ân-ı Kerîm'in beş âyetinde Allah'a izâfe edilmektedir. Bunların üçünde Allah lafzının veya bu lafzın yerini tutan zamirin sıfatı durumunda iken (el-Bakara 2/255; Âl-i İmrân 3/2; Gâfir 40/65) ikisinde doğrudan doğruya lafza-i celâlin yerini tutmaktadır (Tâhâ 20/111; el-Furkân 25/58). Esmâ-i ḩüsnâ şârihleriyle kelâm âlimleri, ḩay sıfatının zât-ı

ilâhiyyeyi aşan bir alanının (taalluk) bulunmadığını söylemekteyse de hay isminin kullanıldığı üç âyette *kayyûm* ile birlikte yer aldığı görülmektedir (el-Bakara 2/255; Âl-i İmrân 3/2; Tâhâ 20/111). Öyle anlaşılıyor ki *kayyûm*, “her şeyin varlığı kendisine bağlı olup kâinatı idare eden” şeklindeki mâna ve muhtevasıyla hay ismi ve sıfatını fonksiyoner hale getirmektedir.

İhyâ masdarından türeyen çeşitli fiillerin birçok hadiste Allah'a izâfe edildiği görülür. Bunların daha çok Hz. Peygamber'in hamdû senâ, şükür ve dua cümlelerinde yer alması dikkat çekicidir (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, “hyy” md.). Hay ismi, doksan dokuz esmâ-i hüsnâ hadislerinin ikisinde de mevcut olduğu gibi (İbn Mâce, “Du'â”, 10; Tirmizî, “Da'avât”, 82) başka hadis rivayetlerinde de geçmektedir. Hz. Peygamber'in dualarından birinin şöyle olduğu rivayet edilir: “Allahım! Beni hak yoldan saptırmandan senin izzet ve yüceliğine sığınırım. Senden başka tanrı yoktur. Sen ölmeyen bir dirisin. Cinler ve insanlar ise ölümlüdür” (Müslim, “Zikir”, 67).

İbn Cerîr et-Taberî, ilgili âyetlerin tefsirini yaparken hay ismine “başlangıcı ve sonu olmayan (ezelî ve ebedî)” mânası verdikten sonra bu isme kâinatı yönetme esasından hareketle anlam verenlerin de bulunduğunu kaydetmektedir (*Câmî'u'l-beyân*, III, 4-5). Yine Taberî, hay isminin üç âyette tevhid cümlesi içinde yer aldığına bakarak Tanrı kabul edilmeye ve tapılmaya lâyık olacak varlığın ebediyen hay olmasının gerektiği hususunu vurgulamıştır (a.e., III, 109). Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ise “ebediyen ölümlü olmayan” mânasından başka “hiçbir şeyden gafil bulunmayan, asla yanılmayan ve unutmayan” şeklinde de anlamlar vermiştir (*Te'vîlât*, vr. 61^b, 71^a, 659^a).

Âlimler ve özellikle kelâmcılar sözü edilen mânaları hay ismine nisbet etmekte birleşmişlerdir. Bunun yanında onlar bu ismin veya masdarını oluşturan hayatın sıfat sistemi içindeki yerini de tesbit etmeye çalışmışlardır. Kelâm âlimleri arasındaki bazı farklı anlatımlar bir yana hayat sıfatının statüsünü şöylece belirlemek mümkündür: Tabiatın fevkalâde bir düzene sahip bulunuşu yaratıcısının âlim ve kâdir olduğunu gösterir. Âlim ve kâdir sıfatlarının hay olmayan bir varlıkta bulunması aklen muhaldir. Bu açıdan bakıldığında bazı kelâmcıların da belirttiği gi-

bi hay sıfatının mevcudiyeti zaruri olarak bilinir. Aynı düşünce çizgisinden ayrılmamak şartıyla âlim ve kâdir sıfatları yerine Allah'ın fiil sahibi (faal) oluşunu esas almak da mümkündür. Buna göre, “Büyük bir sanat eseri olduğu apaçık bulunan tabiatın yaratıcısının iradî bir fâil (fâil-i muhtâr) olmaması düşünülemez, bu özellik de ancak hay olan varlık için bahis konusudur” şeklinde bir ispat yapılabilir. Kısacası hay ismi veya hayat sıfatı, bununla diğer ilâhî sıfatların mevcudiyet ve sıhat kazandığı temel bir kavram konumundadır. Ebû'l-Bekâ'nın da işaret ettiği gibi (*el-Külliyât*, s. 407) sübûtî sıfatlar içinde zât-ı ilâhiyyeyi aşip bazı şeylerle âlâka kurması gerekli olmayan, başka bir deyişle nisbet ve izâfet özelliği taşımayan yegâne sıfat hayat sıfatıdır. Meselâ, “Allah bilen ve gücü yetendir” denildiğinde, “Neyi bilen ve neye gücü yeten?” gibi bir soru akla geldiği halde, “Allah haydır” denilince akıl benzer bir soru sormaya ihtiyaç duymaz.

Bütün İslâm âlimleri, Allah'ın hay oluşunun, canlılarda görüldüğü gibi türe ait organizmanın dengesini ve itidalini koruması gibi bir şarta ve ayrıca ruhun mevcudiyetine bağlı olmadığı noktasında ittifak etmiştir. Kur'an-ı Kerim'de zât-ı ilâhiyyeye izâfe edilen ruh (meselâ bk. el-Hicr 15/29; el-Enbiyâ 21/91; es-Secde 32/9), Allah'ın onunla hayat kazandığı mânasına gelmeyip ruhun da Allah'ın yaratıklarından biri olduğunu gösterir (Bağdâdî, *Uşûlû'd-dîn*, s. 105). Esasen acz ve ihtiyaç ifade eden bu tür şartlar yaratıklara has olup erginliğin doruk noktasında bulunan Allah için söz konusu edilemez.

Sünnî kelâmcılarla Mu'tezile âlimleri arasında tartışma konusu olan mâna sıfatlarının mevcudiyeti tabii olarak hayat için de bahis konusudur. Buna göre, Allah'ın hay olduğu noktasında âlimler arasında ittifak bulunmakla birlikte bu ismin kökünü oluşturan hayat şeklindeki bir kavramın (müstakil mâna) zât-ı ilâhiyyeye nisbet edilmesi, Ehl-i sünnet'e göre ilmî-mantıkî bir zaruretken Mu'tezile'ye göre naslarda da yer almayan bu istidlâl sakıncalı sonuçlar doğurur (bk. AHVAL; SIFAT). İbn Sînâ ise hay isminin Allah'ın âlim ve fâil oluşuyla açıklanabileceğini kabul etmekle beraber, tevhid ilkesine ve ilim sıfatına ağırlık veren sıfat anlayışının gereği, bu ismi “dıştan bir etkileyici olmaksızın zâtını kendi mahiyetiyle bilen” şeklinde açıklamıştır (*er-Risâletü'l-'arşîyye*, s. 27). Buna göre hay “var olan zâtın kendisinden gizli kalmaması, bir anlam-

da varlığının şuuruna sahip bulunması” mânasına gelir.

Allah'ın isimlerine mistik yaklaşımlar yapabilen Kuşeyrî gibi gönül adamları, O'nun hay oluşundan dünyayı ve ölümü küçümseme sonucunu çıkarmışlar ve bu duygular içinde Allah'a kavuşma özlemi hissetmişlerdir (*et-Taḥbîr*, s. 76).

Hay Allah'ın zâtî isimleri ve sübûtî sıfatları içinde yer alır ve tenzihî sıfatlar gibi zât-ı ilâhiyenin dışında hiçbir şeye taalluk etmez. Hay ismiyle “varlığının başlangıcı olmayan” mânasındaki *evvel*, “varlığının sonu olmayan” mânasındaki *âhîr*, *bâkî* ve *vâris*, “fiilen var olan, mevcudiyeti ve ulûhiyyeti gerçek olan” mânasındaki *hak* isimleri arasında anlam yakınlığı vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “hyy” md.; *Li-sânü'l-'Arab*, “hyy” md.; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 406-407; Wensinck, *el-Mu'cem*, “hyy” md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, “hyy” md.; Müsned, III, 10; Buhârî, “Megâzî”, 83; Müslim, “Zikir”, 67; İbn Mâce, “Du'â”, 10; Tirmizî, “Da'avât”, 82; Taberî, *Câmî'u'l-beyân* (Bulak), III, 4-5, 109; Zeccâc, *Tefsiru esmâ'illâhi'l-hüsnâ* (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk), Beyrut 1395/1975, s. 56; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 40, vr. 61^b, 71^a, 659^a; Zeccâcî, *İştikâku esmâ'illâh* (nşr. Abdülhüseyn el-Mübârek), Beyrut 1406/1986, s. 102; Ebû Süleyman el-Hattâbî, *Şe'nü'd-du'â* (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk), Damaşk 1404/1984 → Damaşk, ts. (Dârü's-Sekâfeti'l-Arabiyye), s. 80; Bâkullânî, *et-Temhid* (Mc Carthy), s. 26, 28-29; İbn Fûrek, *Mücerredü'l-makâlât*, s. 44; Halîmî, *el-Minhâc*, I, 191; Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî* (nşr. Mahmûd M. el-Hudayrî), Kahire, ts. (Dârü'l-Mısıriyye), V, 229, 230; İbn Sînâ, *er-Risâletü'l-'arşîyye* (nşr. İbrâhîm Hilâl), Kahire, ts. (Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye), s. 27; Bağdâdî, *el-Esmâ' ve's-şifât*, vr. 98^b-99^a, 100^b; a.mlf., *Uşûlû'd-dîn*, Beyrut 1401/1981, s. 105-106; Kuşeyrî, *et-Taḥbîr fi't-tezkîr* (nşr. İbrâhîm Besyûnî), Kahire 1968, s. 76; Cüveynî, *eş-Şâmil* (nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr v.dğr.), İskenderiye 1969, s. 622-623; Gazzâlî, *el-Maḥşadü'l-esnâ* (Fazlûh), s. 142; a.mlf., *el-İktisâd* (nşr. İ. Ağâh Çubukçu – Hüseyin Atay), Ankara 1962, s. 100-101; Neseî, *Tebḥirâtü'l-edille* (Salamé), I, 190-192; II, 764-765; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Emedü'l-aḥşâ*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 499, vr. 71^b-72^b; Fahrreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-'âliyye* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Beyrut 1407/1987, III, 217-218; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûḥât*, Kahire, ts. (Mektebetü's-Sekâfeti'd-dîniyye), IV, 191; Teftâzânî, *Şerḥu'l-Maḥşad* (nşr. Abdurrahman Umeyre), Beyrut 1409/1989, IV, 138-139; Cürçânî, *Şerḥu'l-Mevâkıf*, İstanbul 1321, III, 66; Sefârînî, *Levâmî'u'l-envârî'l-behiyye*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmî), I, 131-132; Muḥammad Abduduh, *Risâletü'l-tevhid* (nşr. Reşîd Rızâ), Kahire 1379/1960, s. 34-35; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, II, 104-105.

